

**ТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЯ ТА ДЕТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЯ В
КАЗНАЧЕЙСЬКІЙ* ТЕРМІНОСИСТЕМІ**

© Васковець Л. П., 2013

У статті розглянуто співвідношення між загальноновживаними словами й термінами. Схарактеризовано основні шляхи переходу загальної лексики до складу казначейської термінологіки. Простежено за процесом детермінологізації казначейських термінів.

Ключові слова: українська мова, термінологія, загальноновживане слово, казначейський термін, казначейська терміносистема, термінологізація, детермінологізація.

The article deals with the correlation between commonly – used words and terms. The greatest attention is paid to the main ways of transition of commonly – used vocabulary to the structure of treasury system of terms. The process of determinologization of treasury terms is also analysed there.

Keywords: Ukrainian language, terminology, commonly-used word, treasury term, treasury system of terms, terminologization, determinologization.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Терміносистема будь-якої галузі науки, зокрема й казначейства**, завжди є динамічною. Між термінами та загальноновживаною лексикою відбувається постійний обмін: слова загального вжитку змінюють своє основне лексичне значення й стають термінами, а терміни все частіше входять до складу загальнономовних одиниць. Ці два процеси безперервні та взаємопов'язані, що допомагає підтримувати рівновагу в мові. Питання термінологізації й детермінологізації досліджували такі мовознавці, як Т. І. Панько, Г. П. Мацюк, В. М. Русанівський, Г. В. Чорновол, проте ці проблеми й надалі залишаються актуальними та потребують подальшого вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У навколишньому світі предметів, явищ та процесів значно більше, ніж слів на їхнє позначення. Немає потреби щоразу створювати абсолютно нове слово, адже можна використати вже наявні мовні засоби. А. В. Крижановська та Л. О. Симоненко зазначають: «Незважаючи на всю різноманітність прийомів, які використовують для створення нових термінів, найбільш важливою внутрішньомовною закономірністю є дуже давня традиція створювати нові терміни на основі слів, що є в загальнолітературній мові. Суть термінологізації полягає в семантичній зміні вже наявних у мові слів із метою створення нового терміна» [2, с. 48]. Г. П. Мацюк указує на те, що в процесі термінологізації «перетинаються фактори екстралінгвальної (технічний прогрес породжує нові поняття) і внутрішньомовної дійсності (потреби в номінативних ресурсах забезпечуються використанням слів загального вжитку у функції термінів)» [4, с. 202]. За Л. В. Струганець, термінологізація – «семантичний процес, який охоплює широке коло слів літературної мови і призводить до перебудови їх семантичної структури. Рух зі сфери загальноновживаної лексики до термінологічної відбувається за двома напрямками: шляхом розвитку вторинних термінологічних значень у звичайних лексичних одиницях і шляхом використання загальноновживаних слів у складних термінах» [8, с. 227].

Під *термінологізацією* розуміємо процес поповнення термінологічної лексики шляхом вторинної номінації (метафоризації, метонімізації) та використання власних імен у складі термінів.

У процесі термінологізації послуговуються звуковою оболонкою слова або словосполучки, що вже існує в мові, для позначення нового предмета чи явища з метою спеціальної комунікації. Це

* скарбничий, скарбівничий – ред.

** скарбниця, скарбівня – ред.

найменування має вторинний характер, оскільки звукова оболонка твірного слова стає назвою іменованого об'єкта на основі їхнього уподібнення або суміжності. За номінації нового спеціального поняття використовують не будь-які загальнонавживані слова, а лише ті, за якими вже закріплені відомі диференційні ознаки, виявлені в структурі нової реалії. Тобто для виокремлення нового значення обов'язкова наявність спільної ознаки в обох значеннях слова – старому (загальнонавживаному) та новому (термінологічному). Специфіка цього способу полягає в тому, що значеннєва структура слова зазнає повних чи часткових модифікацій унаслідок якісних семантичних перетворень.

Термінологізація як процес функційної переорієнтації в сучасній українській мові проходить за такими основними моделями:

- а) загальнонавживане просте слово – слово-термін;
- б) вільне словосполучення – терміносполучення.

Виділення нерозв'язаних раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття.

Мета статті полягає в характеристиці процесів термінологізації та детермінологізації на прикладі казначейської термінологіки, яка ще не була об'єктом наукового дослідження.

Завдання роботи: 1) з'ясувати особливості термінологізації як результату вторинної номінації; 2) простежити за процесом детермінологізації в казначейській терміносистемі.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У системі казначейських понять існують терміни, які мають давню історію в розвитку казначейської думки. Вони зафіксовані в загальному (тлумачному) та спеціальному казначейському словниках. Тобто такі терміни вживають і в загальнолітературній мові, і в спеціалізованій зі схожим значенням. Для прикладу можна навести визначення тих самих лексем у тлумачному та спеціальному казначейському словниках:

1) *«Інфляція – надмірне проти потреб товарообігу збільшення кількості паперових грошей і швидке їх знецінення»* [7, т. 4, с. 42]; *«Інфляція – стійке знецінення грошей (зниження їх вартості) внаслідок перевищення кількістю грошових знаків, які перебувають в обігу, суми цін товарів і послуг, що виявляється в зростанні цін, зниженні життєвого рівня населення та інших негативних наслідках»* [1, с. 290].

2) *«Ціна – вартість товару, виражена в грошових одиницях; плата, винагорода, грошове відшкодування за що-небудь»* [7, т. 11, с. 236]; *«Ціна – грошове вираження вартості (за простого товарного виробництва і збігання попиту і пропозиції), ціна виробництва (на нижчій стадії розвитку капіталізму) і монополярна ціна виробництва (на вищій його стадії)»* [1, т. 2, с. 539].

3) *«Дефіцит – перевищення видатків над доходами, збиток; мала кількість, нестача чого-небудь порівняно з потребою»* [7, т. 2, с. 259]; *«Дефіцит – недостатність засобів, ресурсів, внаслідок чого порушується економічна рівновага, розладнується грошово-фінансова сфера, зростає загроза виникнення економічних криз»* [1, т. 1, с. 160].

Такі лексеми можна назвати поліфункційними, оскільки вони водночас засвідчені як у сфері казначейства, так і в загальному вжитку, проте з дещо спрощеним значенням.

Наступну групу понять утворюють лексеми, фактично «приспособлені» до термінологічної сфери. Досить часто відбувається переосмислення семантики слова, оскільки лексична одиниця не може повністю окреслити зміст спеціального поняття. Зміни в лексичному значенні загальнонавживаної одиниці зумовлюють появу нового слова зі спеціальним значенням. При виділенні нового значення обов'язковою є наявність спільної ознаки в обох значеннях слова – старому (загальнонавживаному) та новому (термінологічному).

Шляхи виникнення нових термінологічних значень у цій групі термінів можна визначити через зіставлення їхнього поняттєвого співвіднесення в науковій та побутовій сферах. У мовознавстві виділено кілька таких можливих шляхів перенесення значень: метафора, метонімія, синекдоха [11, с. 164]. У казначейській терміносистемі процес термінологізації відбувся, наприклад, у значенні слова «стеля». У загальному значенні *«Стеля – верхнє внутрішнє покриття в будь-якому приміщенні»* [7, т. 9, с. 683]. На основі цього виникає спеціалізоване значення внаслідок метафоричного переосмислення загальнонавживаного значення за місцем: *«Стеля – межа кредитування, зростання відсоткових ставок, що встановлюється державою, передусім центральним банком»* [1, т. 2, с. 367], а також *«Стеля цін – законодавчо встановлений максимально допустимий рівень зростання цін на товари та*

послуги з метою сповільнення темпів інфляції та недопущення зниження життєвого рівня найбільш вразливих верств населення нижче від критичної межі» [1, т. 2, с. 367].

Але треба пам'ятати про те, що поруч з наведеними вище фактами термінологізації існує і явище міжсистемної омонімії, коли одна лексема перебуває в системі казначейських термінів, а інша – у складі загальноновживаної лексики. Ці слова мають однакову звукову форму, але зовсім різні значення: «*Подушка* – набитий пухом, пір'ям, сіном і т. ін. мішок, який використовується як м'яка підстилка під голову, для сидіння та інших цілей» [7, т. 6, с. 763] і «*Подушка* – завищення цін у рахунку-фактурі на певну суму з метою відшкодування можливих втрат від знецінення валюти платежу» [1, т. 2, с. 117]. У сучасній казначейській терміносистемі найпоширеніший саме такий різновид переходу побутових лексичних одиниць до групи термінів, причому часто термінологізуються не лише слова, а й сполуки слів, здатні викликати певні асоціації. У таких випадках можна говорити про перехід загальноновживаної словосполучки чи фразеологічної сполучки до розряду термінів як професійного жаргону: «*Гладкий кіт* – фінансова фірма, яка отримує надприбутки, фінансуючи ризиковані операції» [1, т. 1, с. 130].

На сучасному етапі такі одиниці функціонують у ролі нормативних термінів, значення яких закріплено в спеціальних словниках з економіки та казначейства.

У разі вилучення терміна з його звичного оточення спостерігаємо процес детермінологізації, рушійною силою якої виступає функційна переорієнтація. Детермінологізація – зворотній бік процесу термінологізації, що має той самий механізм, але працює у зворотному напрямі. Терміни й детермінологізовані одиниці мають більше подібних, ніж відмінних рис. Їхня істотна відмінність полягає лише у функціонуванні в різних сферах спілкування [3, с. 47].

У термінологічній енциклопедії О. О. Селіванової детермінологізація визначена як «явище мовної системи, вияв мовної економії й асиметричного дуалізму мовного знака, яке являє собою перехід термінів до загальноновживаної лексики» [9, с. 117]. Л. В. Струганець вивчає явище детермінологізації в контексті динаміки лексичної норми на матеріалі словників. Вона стверджує, що «зазвичай процес детермінологізації відбувається тоді, коли термін перебиває дефіцит у номінації тих чи інших об'єктів або відношень, займає порожню лауну в певному семантичному полі» [9, с. 245]. За спостереженнями дослідниці, детермінологізація лексичних одиниць триває довго. Перш ніж стати частиною загальнономовного фонду, термін зазнає змін, які можна поділити на чотири етапи: 1) народження; 2) стрімке розгортання семантики, що супроводжується потоком похідних від базового слова; 3) період стабільності, розширення зв'язків з іншими лексичними групами; 4) криза, спад, що супроводжується розмиванням меж спеціального терміна [8, с. 238].

Ф. О. Нікітіна пропонує розрізняти часткову та повну детермінологізацію: часткова пов'язана з використанням у неспеціальних контекстах термінолексики в прямому значенні, повна відбувається у випадку утворення переносного значення на основі прямого [5]. Ми підтримуємо цю думку й вважаємо, що процес детермінологізації (втрата терміном своєї монопольної термінологічної функції) пов'язаний із частим уживанням терміна поза його терміносистемою в ЗМІ, у розмовній мові. Він передбачає розвиток у семантичній структурі слова нового лексико-семантичного варіанта, який виникає шляхом переносу найменування, наприклад: терміни *актив* («сукупність майна, інтелектуальної власності, грошових ресурсів, що належать підприємству, фірмі, компанії (будівлі, споруди, машини й устаткування, матеріальні запаси, банківські вклади, вкладення й цінні папери, патенти, авторські права та ін.), у які вкладено засоби власників та інших осіб» [1, т. I, с. 160]) та *пасив* («сукупність боргів і зобов'язань підприємства (на противагу активам)» [1, т. II, с. 66]) у сучасній мові використовували спочатку в однозначно термінологічному значенні одиниць економічних галузей, зокрема, казначейства. Зараз у політиці досить часто *активами* називають позитивні ознаки особи чи якогось явища, відповідно *пасивами* – негативні: *У пасиві В'ячеслава Анатолійовича – відсутність потрібного впливу в партії* (Контракти. – 2009. – 12.10); *У нас в активі – вісім з половиною тисяч гривень виплати матері при народженні дитини, в пасиві – немовлята, яких знаходять на смітниках і під дверима притулків* (Контракти. – 2009. – 27.05). Ще одним прикладом слугує термін *кредит* – «позиція в грошовій або товарній формах на умовах повернення у певний термін з виплатою відсотка» [1, т. I, с. 381], що спочатку функціонував лише в економічній, банківській сфері. Нині у сфері політики словосполучка *кредит довіри* означає час, який надано особі

для реалізації своїх планів: *Верховна Рада України дала уряду великий кредит довіри, ухваливши закон про державний бюджет на 2008 рік* (Дзеркало тижня. – 2008. – 06.03); *Кредит довіри в новій владі величезний, але не вічний* (Дзеркало тижня. – 2009. – 14.08). У галузі освіти *кредит* – числовий еквівалент оцінки (від 1 до 60). Із казначейської терміносистеми в політичному вжитку зі значенням «знецінення, падіння» поширилися такі лексеми, як: *девальвація* – «здійснюване державою в законодавчому порядку зниження обмінного курсу власної грошової одиниці щодо валюти іншої країни» [1, т. 1, с. 304]: *Якщо, повернутися до проблем сьогоднішнього дня, то, насправді, багато тенденцій виникали раніше, ніж проявлялися: девальвація освіти, девальвація цінностей, заниження стандартів, еміграція* (Дзеркало тижня. – 2008. – 06.03) та *інфляція* – «процес знецінення грошей внаслідок перевищення кількістю грошових знаків, які перебувають в обігу, суми цін товарів та послуг, що виявляється у їх зростанні» [1, т. 1, с. 684]: *Чи не призводить інфляція іміджів до того, що в людей остаточно пропадає віра в продукти* (Дзеркало тижня. – 2010. – 11.05).

У процесі детермінологізації слово проходить кілька етапів. На першому етапі воно частково втрачає свій термінологічний характер. При цьому позначуване поняття залишається тим самим, але в нього можуть, залежно від контексту, з'являтися додаткові відтінки значення, що відбивають суб'єктивне сприйняття відповідного предмета чи явища мовцем. У такий спосіб порушено однозначну корелятивність між денотатом і науковим визначенням, стерто розходження між термінологічним і нетермінологічним уживанням слова.

Наступний етап детермінологізації має на меті оформлення терміна як слова загальнолітературної мови і його фіксацію в словниках. Спеціальне, наукове значення терміна зведено до мінімуму, зазвичай він здобуває великий стилістичний потенціал і може функціонувати як основа подальшої семантичної деривації вже в загальнолітературній мові.

Терміни, переходячи з однієї терміносистеми до іншої, можуть зберігати своє лексичне значення або ж еволюціонувати, набуваючи нового значення в новому термінологічному оточенні, а іноді, навпаки, термін запозичують зі звуженою, обмеженою семантикою.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших наукових досліджень у цьому напрямі. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що казначейська терміносистема як частина загального термінологічного фонду становить складну організацію спеціальних одиниць, неоднорідну за своїм походженням та сутнісними характеристиками. Значна частина семантичних змін у мові зумовлена взаємопов'язаними та безперервними процесами «вживлення» термінів у загальну мову (детермінологізація) та розвитком нових термінологічних значень на основі семантики загальноновживаних слів (термінологізація). Проте в мовознавстві ще повною мірою не досліджено всі шляхи термінологізації та детермінологізації, що є перспективним у подальших наукових розвідках із зазначеного напрямку.

1. *Економічний енциклопедичний словник : У 2 т. / За ред. С. В. Мочерного. – Л. : Світ, 2006.*
2. *Крыжановская А. В. Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии / А. В. Крыжановская, Л. А. Симоненко. – К. : Наук. думка, 1987. – 162 с.*
3. *Левіцький А. Е. Основи функціональної лінгвістики : [навч. посібн.] / А. Е. Левіцький. – Ніжин : Редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2004. – 124 с.*
4. *Мацюк Г. П. Про термінологізацію одиниць загальноновживаної лексики / Г. П. Мацюк // Мовознавство. – 1984. – № 5. – С. 68–71.*
5. *Нікітіна Ф. О. Семантичні та словотворчі проблеми сучасної термінології / Ф. О. Нікітіна. – К. : Вища шк., 1978. – 31 с.*
6. *Панько Т. І. Українське термінознавство : підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – С. 201–213.*
7. *Словник української мови : в 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.*
8. *Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття / Л. В. Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с.*
9. *Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К., 2006. – 716 с.*
10. *Суперанская О. В. Общая терминология. Вопросы теории / О. В. Суперанская, А. Н. Подольская, Н. В. Васильева. – М. : Наука, 1989. – 134 с.*
11. *Чорновол Г. В. Новітня економічна термінологія та її стилістичне вживання в сучасній українській мові (на матеріалі періодичних видань) : Автореф. дис. канд. філол. наук / Г. В. Чорновол. – К., 2004. – 23 с.*
12. *Юрій С. І. Казначейська система : підручник. – 2-ге вид., змін. і доп. / С. І. Юрій, В. І. Стоян, О. С. Даневич. – Тернопіль : Карт-бланш, 2006. – 820 с.*